

Citation:

P.D. Chantepie de la Saussaye, Levensbericht C.P. Tiele, in:
Jaarboek, 1902, Amsterdam, pp. 125-154

CORNELIS PETRUS TIELE.

16 December 1830 — 11 Januari 1902.

Mijne Heeren!

De taak mij door onzen Voorzitter toevertrouwd moge eigenaardige bezwaren medebrengen, zij is een veelszins dankbare. Het beeld van TIELE te teekenen is niet moeilijk; zijn sympathieke verschijning staat U nog levendig voor den geest; wij missen haar in onze vergaderingen, waarvan hij jaren lang een getrouw bezoeker was. In de Jaarboeken dezer Kon. Akademie mag een overzicht van zijn wetenschappelijken arbeid niet ontbreken. Ja, om het leveren van dit laatste is het vooral te doen. Het gesproken woord vervliegt, het geschrevene blijft. Zoolang ons nog ontbreekt, wat zelfs kleinere volken, als Denen en Noren, bezitten: een waardige „nationale biographie”, moeten levensbeschrijvingen als deze in de leemte voorzien. De 21 deelen van den vlijtigen A. J. VAN DER AA en de voortzetteren van zijn woordenboek leveren slechts bouwstoffen; hetzelfde geldt van het beknoptere werk van J. G. FREDERIKS en F. JOS. VAN DEN BRANDEN. Zoolang wij niets anders hebben, maar ook om tot dat betere te komen, zullen de Jaarboeken onzer Akademie, de bundels Levensberichten der Maatschappij der Ned. Letterkunde te Leiden, en de verzameling der „Mannen van Beteekenis” dienst moeten doen.

Wanneer de nazaat deze biographieën raadpleegt, zal hij er allicht iets in speuren van de onder ons toenemende gewoonte elkander te bewierookken; doch ook zal hij hier en daar tusschen de regels wel lezen van onze verdeeldheden en kleinzieligheden. Moge hij daarnaast ook kunnen getuigen niet slechts van ons streven maar ook van ons vermogen om een waarlijk historisch standpunt in te nemen,

voor zoover dat den tijdgenoot doenlijk is. Want hier is niet de plaats om hulde te brengen of om kritiek te oefenen, maar om het beeld te schetsen van een geleerde en zijn beteekenis voor tijdgenoot en nageslacht. Moge dit ook mij eenigermate gelukken. Geheel onbevoegd daartoe kan ik mij niet achten. Want al zijn de betrekkingen die ik vele jaren met TIELE heb gehad wel steeds van zijn zijde welwillend, maar toch verwijderd, en de ontmoetingen schaarsch geweest, en al ben ik eerst in de twee laatste jaren zijns levens nader met hem in aanraking gekomen, al zijn dus verschillende werkzaamheden en verhoudingen zijns levens mij vreemd: van zijn studiën heb ik steeds een dankbaar gebruik gemaakt en hem op die wegen van verre gevolgd; en het is vooral van deze wetenschappelijke zijde dat ik hem hier moet beschrijven.

Toch gewaagde ik bij den aanhef van eigenaardige moeilijkheden aan mijn taak verbonden. Daarbij dacht ik voornamelijk hieraan, dat onder de talrijke huldeblijken aan TIELE reeds bij zijn leven en onmiddellijk na zijn verscheiden gebracht, ook meer dan één levensschets is. Toen de nu ook reeds overleden Dr. J. H. DE RIDDER JR. bij TIELE's 70sten jaardag hem teekende ¹⁾ somde hij reeds een aantal voorgangers op; en ook na TIELE's dood hebben verscheidenen in het binnen- en in het buitenland zijn loopbaan en arbeid min of meer uitvoerig geschetst. Dit nu schijnt aan TIELE's levensbeschrijver niet anders over te laten dan of te herhalen wat reeds door anderen is gezegd, of er een nalezing op te geven, of het af te breken. Ik wensch noch het een noch het ander te doen, maar den arbeid van al deze vrienden en leerlingen, die den meester hun tol van bewondering en dankbaarheid betaalden, zal ik gaarne gebruiken. Zij ontslaan mij van de moeite om al de titels van TIELE's geschriften of de lijst zijner benoemingen en eerbewijzen bijeen te brengen. Zij leggen mij den plicht op hetgeen zij hebben geleverd te voegen bij de indrukken die ik zelf heb van TIELE's persoon, dien ik minder heb gekend dan de meesten hunner, en van zijn werken, die ik bestudeerd heb misschien meer dan iemand anders, en zóó een beeld te ontwerpen, dat des te sprekender moge zijn naarmate het niet met louter loftuizingen of met enkel superlatieven is gemaakt. Doch ter zake.

CORNELIS PETRUS TIELE is den 16^{en} December 1830 te Leiden geboren, waar zijn vader uitgever was, terwijl zijn moeder uit het geletterde geslacht der VAN KAMPEN's stamde. TIELE's om-

¹⁾ In de verzameling *Mannen van Beteekenis*.

geving is dus van den aanvang een boekenwereld geweest, zij is dat tot het einde gebleven. Het fraaie portret waarop de 70-jarige nog zoo kloek en frisch in zijn studeerkamer zit te werken, toont ons hem onder boeken, met een boekenkast als achtergrond. Zijn keurige boekenschat in een afzonderlijk vertrek der Universiteitsbibliotheek is voor het nageslacht het blijvend monument van zijn levenswerk. Hij heeft zichzelf ergens een „ouden boekworm” genoemd ¹⁾; wij doen van dien titel al datgene af wat aan een afgetrokken geleerde doet denken; want hierop geleek TIELE al zeer weinig, en men vermoedde niet wanneer men hem in de samenleving ontmoette, dat hij bovenal was een groot lezer en schrijver zijn leven lang.

TIELE volbracht zijn studiën te Amsterdam bij het Seminarie der Remonstrantsche broederschap en was daarna 20 jaren predikant, eerst 3 jaren in het kleine Moordrecht, daarna te Rotterdam. Op 43-jarigen leeftijd werd hij hoogleeraar bij het, naar Leiden verplaatst, Seminarie, en drie jaren later ook aan de Leidsche Universiteit. Tweemalen is hij in hoogst gelukkigen maar kinderloozen echt verbonden geweest, eerst met HENRIETTE BAKKER die hij in 1885 na een huwelijk van 32 jaren verloor, daarna met haar, die hij reeds lang als vriendin van den huize kende en die nu zijn verlies betreurt, ANTOINETTE RUYCHAUVER. Hiermede heb ik de uitwendige gebeurtenissen van TIELE's leven opgesomd. Het is het leven van een geleerde; scherp in twee helften gescheiden: een langen tijd van verzamelen en voorbereiden, en daarna een periode, gelijk wij zagen eerst vrij laat voor hem ingetreden, waarin hij bij toeneming erkend en gevierd, als een van de vorsten der wetenschap zijn studievak beheerschte. Wie hem in dien lateren tijd gekend heeft glimlacht bij de gedachte dat TIELE met 40 jaar nog geen dr. (Leiden verleende hem 't eerst honoris causa in 1872 dien graad, dien hij later ook van verscheidene buitenlandsche Universiteiten zou ontvangen), zelfs, gelijk hij ergens niet zonder ironie vermeldt, geen kiezer voor de Tweede Kamer was.

Het leven van een geleerde is de geschiedenis zijner studiën; maar eer ik die van TIELE poog te schatten, moet ik toch iets zeggen van zijn persoon.

Hoe zou men b. v. in zijn levensbericht kunnen verzwijgen dat hij Remonstrant was? De traditie die aan kleinere kerkelijke gemeenschappen bindt is, te onzent althans, meestal sterker dan die in de „groote” kerk. En TIELE had de Broederschap lief, hij is

¹⁾ Theol. Tijdschr. 1888 p. 354.

een half menschenleven lang haar hoofd en haar trots geweest, hij vergat haar belangen niet ook waar zijn studie hem op wijder terrein bracht. Daarenboven was de conservatieve geest onzer liberale burgerij die het Remonstrantisme kenmerkt, ook zijn erfgoed. Ook heeft men soms, trouwens zonder hatelijke bedoeling, opgemerkt, dat aan zijn optreden de „arminiaansche stoutigheid” niet vreemd was; b. v. toen hij op zoo zegevierenden toon zich verblijdde over het feit dat een opvolger van Episcopus mocht staan in het groot Auditorium der Leidsche hoogeschool. Zoo had de Broederschap haar stempel op hem gezet en bleef de geestelijke achtergrond van zijn persoon. Zijn leermeester, den grooten ABR. DES AMORIE VAN DER HOEVEN bleef hij zijn leven lang eeren; met zijn tijdgenooten DE GENESTET, wiens gedichten hij uitgaf met dat schoone levensbericht dat in onze letterkunde zijn waarde zal behouden, verder MARONIER, BOK, ROGGE e. a., met vele remonstrantsche geslachten en gezinnen was hij nauw bevriend. Bovenal was het remonstrantsche beginsel: vrijheid, verdraagzaamheid, verbroedering hem lief; de spreuk: „eenheid in het noodige, vrijheid in het twijfelachtige, in alles de liefde” prijkte, gelijk op het Rotterdamsche kerkgebouw zoo ook in TIELE's huis, en was zijn levensleus. In de Gedenkrede bij het 250-jarig bestaan van het Seminarium der Remonstranten door hem 28 October 1884 in de Stadsgehoorzaal te Leiden gehouden, sloot hij zich aan bij de verwachting, door DES AMORIE VAN DER HOEVEN bij het tweede eeuwfeest geuit, dat de Remonstrantsche Broederschap eens onnoodig zou worden, omdat het beginsel, waarvan zij „tot nog toe de in menschenlijke zwakheid volkomenste uitdrukking is”, het „echt Protestantsch, echt Christelijk beginsel, elders te dikwijls miskend: Eenheid door Vrijheid” zou hebben gezegevierd. Maar TIELE acht dit verschieft verder verwijderd dan zijn voorganger het zag, al miskent hij niet den band die de Remonstranten verbindt met vrijzinnigen in andere gemeenschappen.

Dat onder die vrijzinnigen velen, met ons voormalig medelid, den voortreffelijken ACQUOY, de tegenstelling tot de Remonstranten bleven gevoelen, heeft TIELE nooit begrepen, en het heeft hem verdriet gedaan. Het „shotje” is afgebroken; toch spookt het nog in den geest van den waren Remonstrant. Ook TIELE was vóór alles Remonstrant.

Dit gezichtspunt verliezen wij niet uit het oog wanneer wij TIELE beschouwen als aanhanger der moderne richting. Hij zal wel op zichzelf hebben toegepast wat hij van DE GENESTET schreef: „zijn „geheele aanleg en karakter dreef hem naar die zijde. Hoe vroom „zijn hart ook zijn mocht, zijn hoofd was te helder om het oude

„supranaturalisme aan te nemen.” Wij proeven uit een zinsnede als deze de zelfgenoegzaamheid waarmede men in 1868 over verschil van overtuiging sprak, als te herleiden tot mindere of meerdere „helderheid van hoofd”. Wij gevoelen er evenwel ook uit dat het kiezen der nieuwe richting voor TIELE geen moeilijke keuze is geweest. Mocht hij in zijn eerstelingen de waarde van het Johannes-evangelie als „bron voor het leven van Jezus” hebben verdedigd, dit deed hij in 1853 en 1855; zoodra de moderne beschouwing opkwam was TIELE voor haar gewonnen. Hij werd te Rotterdam, naast RÉVILLE, PIERSON, FRANS RAUWENHOFF haar talentvolle prediker; van de groote sterren der „Leidsche school” van Theologen is hij de laatst overgeblevene geweest; van den Ned. Protestantenvbond, van de vergadering van vrijzinnige Theologen, was hij jaren lang een steunpilaar, verscheidene malen voorzitter; van het Theol. Tijdschrift in 1867 mede-oprichter, meer dan een kwart eeuw lid der redactie.

Zijn standpunt is tot het einde hetzelfde gebleven, al is er in zijn houding merkbaar verschil tusschen vroegere en latere jaren. Te Rotterdam maakte hij den indruk van volbloed modern en was het ook; zoowel in zijn preeken, die tot de beste van dien tijd behooren, als in zijn niet altijd zachtzinnige polemieken komt dit uit. Later trok hij zich van den kansel en vooral van den strijd terug; hij scheen zijn belangstelling voor wat 30 jaren achter hem lag verloren te hebben. Toch waren zijn overtuigingen niet veranderd, ook niet slapper geworden, misschien alleen maar wat latent. De verklaring hiervan ligt in het boven gezegde: TIELE was bovenal Remonstrant. Al mogen aanvankelijk verscheidene voorgangers der Remonstranten de moderne richting niet gevolgd hebben; VAN TEUTEM, VAN DER POT bleven er vreemd aan; TIELE zag tusschen de remonstrantsche beginselen en de moderne verwantschap; zonder strijd aanvaardde hij dus de laatste, en gevoelde zich daarbij, gelijk hij gaarne zich noemde: een Remonstrant van het einde der 19de eeuw. Wel trad hij onder de woordvoerders der nieuwe richting mede op den voorgrond door zijn talent en geleerdheid, maar hij was weinig leidsman en debater. De strijd in de Ned. Herv. Kerk boezemde hem natuurlijk geen belang in; hij stond er buiten en wendde er zich, bij toeneming met zekere hooghartigheid, van af. Toch bleef hij met zijne geestverwanten op vriendschappelijken voet, al was hij in de laatste 20 jaren meer een sieraad dan een kracht van de partij.

Wie voor de geestesrichting van TIELE, niet alleen als modern theoloog maar over 't geheel, zou willen een datum bepalen, kan

daarvoor ongeveer het jaar 1860 kiezen; trouwens niet ongewoon, dat wij het type blijven vertoonen van wat wij met 30 jaren waren. De geestelijke strooming, waarop ik hier het oog heb, is voor het tegenwoordig geslacht allermintst nieuwerwetsch; en zoo is TIELE een man van den ouden stempel gebleven. Als redenaar was hij leerling van den ouden DES AMORIE VAN DER HOEVEN, voor wien spreken een kunst was, geoefend en bestudeerd, nooit spontaan. Noemt men zulk een welsprekendheid rhetorisch, wij stemmen dit toe, ook met het oog op TIELE; mits dit woord in den gunstigsten zin zij opgevat. TIELE's spreekkunst was ongetwijfeld door studie verkregen, maar toch eenvoudig en smaakvol, vrij van gezwollenheid, hoogdravendheid, valsch pathos. Niet alleen op den kansel, ook bij een redevoering, zelfs in den gewonen omgang was hij de begaafde spreker, die een afkeer had van al wat los, slordig, vooral ook van al wat triviaal was, die nooit in huisgewaad zich vertoonde, maar altijd den schoonen vorm, de gekuischte uitdrukking vond. Zoo kon hij behagen, zelfs boeien, nooit meeslepen; wat hij mededeelde waren vruchten van lectuur, nadenken, ook wel luim, geen uitingen onweerstaanbaar opgeweld uit de diepte van het gemoed.

Zoo was hij ook in zijn letterkundigen smaak. De verstandige, verlichte MACAULAY was zijn man, en hij is aan die voorkeur niet, zooals A. PIERSON later, ontrouw geworden. Voor het ongebonden, althans de oude vormen verbrekende, in zijn oog onfatsoenlijke streven van het geslacht van 1880, heeft hij onvermengd weezin gekoesterd.

Nu ik vooral TIELE's wetenschappelijken arbeid in het licht moet stellen, wil ik toch, gelijk ik reeds zeide, vermijden hem als een afgetrokken geleerde te schetsen. Niemand denkt aan TIELE bij een figuur als W. SCOTT's *Antiquary*. Keurig op zijn uiterlijk, gaarne in gezelschap, volmaakt als gastheer en als gast: zoo hebben velen TIELE gekend. Behalve op zijn studeerkamer gevoelde hij zich nergens meer thuis dan in een feestvierenden kring van geleerden. Met innig genoegen vertelt hij van de vroolijke dagen te Bologna bij het jubilé der Universiteit aldaar; met terugslag op de oude spreuk *Bononia docet* brengt hij ons in de lachende stad: *Bononia ridet* ¹⁾. Hij genoot van die Orientalisten-congressen, waar hij met geleerden uit de geheele wereld betrekkingen onderhield, en zelf een even geliefde als schitterende figuur was. Ook in zijn nadere omgeving, vroeger te Rotterdam, vooral later te Leiden, onttrok hij zich

¹⁾ In den Nederl. Spectator van 1888.

allermint aan den gezelligen omgang, waarvoor hij gansch eenige talenten had en waarvan zijn geest het peil verhoogde. Hij had een diepen afkeer van al wat gemeen of dubbelzinnig was; hij had veel gelezen, veel gezien, vele menschen gekend, en wist daarvan te verhalen, anecdoten, herinneringen, soms humoristisch, nooit bepaald grappig, steeds waardig, ondeugend wel eens maar niet malicieus. Geen wonder dat er van hem een bekoring uitging op jonge menschen. Hij was een groot kindervriend; en bij de TIELE's, die men nooit als „oude lui” kon beschouwen, voelden ook vele jongeren en zelfs zeer jongen zich thuis. Hij bleef frisch tot zijn einde, zonder eenige gemaaktheid jong van hart.

Redeneeren deed hij niet gaarne; twistgesprekken, ook beginselvragen ontweek hij waar hij kon; hoogen ernst ademden zijn gesprekken niet. In zijn preeken had de toon des harten stellig geklonken; wie hem ook in later jaren, ja in de allerlaatste zijns levens, hoorden spreken bij een graf, bij een huwelijksinzegening, bij de bevestiging van een geliefd leerling tot predikant, waren diep getroffen. Maar zulke gelegenheden kwamen betrekkelijk zelden, te zelden naar den zin veler vrienden, die gaarne het vermoeden dat achter het koele uiterlijk van TIELE een warm innerlijk leven schuilde meer hadden bevestigd gezien. Niets weersprak dit vermoeden; maar de teekenen die er vóór pleitten waren, naar veler meening, bij toeneming schaarsch. TIELE was een zeer gesloten man die evenmin in anderer leven ingreep als het zijne openbaarde. Was hij terughoudend uit schuchterheid? Of pantserde hij zich uit vrees anderen te na te treden en zelf gekwetst te worden? Dat hij fijngevoelig was, ja overgevoelig, bleek soms duidelijk. Was het daarom of in weerwil daarvan, het is moeilijk te zeggen, maar het is zeker dat hij aanraking met menschen zocht meer op de oppervlakte dan in de diepte.

Zoo kunnen wij weinig van zijn innerlijk leven spreken en moeten ons tot het uitwendige bepalen. Daarin is hij zeer gelukkig geweest; in het sobere en waardige woord dat hij tot afscheid sprak toen hij voor 't laatst als rector magnificus optredende meteen zijn ambtelijke loopbaan besloot, prees hij zich een gelukskind. Dat gevoelde hij zich inderdaad: algemeen geacht en geliefd, in binnen- en buitenland geëerd, een der sieraden van de hoogeschool die hem lief was. In latere jaren stroomden de eerbewijzen hem toe, en die roem smaakte hem zoet. Hij werd er niet door bedwelmd, en niemand kon zeggen dat hij zich overschatte. Tot het laatst bleef hij werkzaam, met bewonderenswaardigen ijver zijn studiën voortzettende alsof hem nog jaren levens gegund waren. Zoo trof hem

de dood, onverwacht, eer nog zijn werkkraft of zijn geestelijke vermogens waren aangetast.

Toch is hij niet heengegaan zonder een afgerond levenswerk te hebben verricht, en wel niet in een enkel onderzoek, maar in het afbakenen en bearbeiten van een geheel nieuw gebied van wetenschap. Allerwege noemt men TIELE en MAX MÜLLER de twee vaders der godsdienstwetenschap ¹⁾. Daarin ligt TIELE's beteekenis en de eenheid van zijn leven. Wij zullen dan nu moeten zien hoe hij die wijde, woelige zee heeft bevaren.

Allereerst moest hij het recht, de beteekenis dezer nieuwe studiën bepleiten. Reeds in 1860 stelde hij in een geharnast stuk in *de Gids* het onderwijs in de godsdienstgeschiedenis aan de Leidsche hoogeschool aan de kaak. Een waagstuk: het was toch geen mindere dan grootmeester SCHOLTEN zelf tegen wien de nog niet 30-jarige theoloog in het krijt trad: de toekomstige polyhistor tegenover den denker. Maar TIELE had gelijk. Destijds klopte de nieuwe studie zeer bescheiden aan de deur: SCHOLTEN wijdde er een 20-tal bladzijden van zijn *Godsdienst en Wijsbegeerte* aan, HOFKSTRA te Amsterdam, DOEDES te Utrecht begonnen er zich mee bezig te houden. TIELE achtte dit onvoldoende, en kwam op hoogen toon op voor het vak waaraan hij zich zou wijden. Wij zien: hij heeft zijn werk gevonden, zijn levensplan gemaakt; hij zal voor de godsdienstwetenschap de plaats veroveren die haar toekomt. Dit heeft hij ten volle bereikt, niet zonder krachtdadige hulp van SCHOLTEN zelf, die in den ruwen aanval van den overmoedigen jongen man de belofte zag van een groeiend talent, en — wat tot eer strekt van beiden — aan TIELE zijn medewerking en vriendschap niet onthield.

Er gingen evenwel jaren overheen eer deze de overwinning had behaald. Het was geen gering voordeel voor hem en zijn zaak, dat hij reeds vroeg toegang had tot *de Gids*, welks uitgever met hem na verwant was. Hij behoorde wel niet tot de medewerkers naar het hart van POTGIETER, maar hij werd gaarne gelezen; terwijl hij na 1867 ook meer kerkelijke en godgeleerde kringen bereikte door zijn opstellen in het *Theologisch Tijdschrift*, waarvan het allereerste nummer reeds een programstuk van hem bevatte over *Godsdienstwetenschap en Theologie*.

Deze artikels waren strijdschriften, voorloopers van TIELE's levensarbeid. Aan de gangbare theologie wordt het epitheton „weten-

¹⁾ Zoo beschrijft hem o. a. zijn opvolger aan de Leidsche hoogeschool Dr. W. BREDE KRISTENSEN in *Woord en Beeld* 1899.

schappelijk" ontzegd; zij kon alleen herleven als „godsdienstwetenschap". De toon waarin TIELE hier, en gewoonlijk in deze vroegere jaren, over algemeene onderwerpen schrijft, is zeer beslist, zelfs vrij hoog, hetgeen wij danken aan zijn sterke overtuiging, maar ook voor een deel wijten aan gebrekkig inzicht in den omvang en de diepte der problemen. De vraagstukken van wetenschappelijke methode zijn inderdaad niet uitgemaakt door eenvoudig af te wijzen „alle bespiegeling die haar grond niet heeft in ervaring".¹⁾ Een schoon program: „geen huldigen van den waan van den dag, maar „ook geen miskennen van het streven onzes tijds"²⁾; waar is de grens tusschen deze twee? Zulke citaten, die ik uit TIELE's opstellen van 1860—1875 zou kunnen vermeerderen, teekenen niet alleen den schrijver maar ook den tijd. Wij zijn iets wantrouwer geworden tegenover afdoende zinsneden.

Dat TIELE's optreden moest prikkelen, in den dubbelen zin van het woord, spreekt van zelf; het heeft echter ook doel getroffen. Wat hij eischte: ruim baan voor zijn wetenschap, is verworven; in weerwil, misschien zelfs mede door veler tegenstand. Hoe jammerde men destijds over die „theologie die in godsdienstwetenschap werd opgelost"! Misschien ware de polemieek toch niet vermeden, al ware de vraag kalmer aan de orde gesteld. Toen het eens zoo ver was en de gemoederen waren ontwaakt, heeft TIELE een hoogst verstandige gedragslijn gevolgd. Na een en ander maal het recht zijner studiën te hebben verdedigd, heeft hij zijn krachten gewijd aan den positieven opbouw zijner wetenschap. Hij zal wel vaak hebben gemeesmuild over de zekerheid waarmede velen oordeelden over „beginselen" en „methode" der godsdienstwetenschap, waarvan zij op zijn hoogst door de lectuur van een „Essay" van MAX MÜLLER iets hadden vernomen. Men wist te vertellen dat het heel kettersch was van „godsdienstgeschiedenis" te spreken, desnoods mocht men de „geschiedenis der godsdiensten" beoefenen, liefst zou men ze geheel, als „geschiedenis der idolatrie" van de heilige erve der theologie hebben gebannen. Waar men zich over dergelijke dwaasheden warm maakte trok TIELE zich terecht terug en verdiepte zich in de studie van talen en godsdiensten, van Perzen, Egyptenaren, Mesopotamische en Voor-Aziatische volken, tegelijk in zeldzaam uitgebreide lectuur zijn kennis verbreedende. Hij begreep dat het pleit het best gewonnen werd door te werken alsof het reeds gewonnen ware.

Feitelijk was het beslist toen bij de nieuwe wet op het Hooger

¹⁾ Theol. Tijdschr. I, 52.

²⁾ Uit de Levensschets van DE GENESTET.

Onderwijs aan de godsdienstwetenschap, de historische en de philosophische, een plaats in het universitair onderwijs werd gegeven. Voor TIELE was dit een persoonlijke triomf, na jaren strijdens behaald, nog vroeg genoeg om hem zelf een 24-jarige loopbaan als hoogleraar in het nieuwe vak te vergunnen. In 1877 wijdde hij den nieuwen „leerstoel voor de geschiedenis der godsdiensten in 't „algemeen” aan de Leidsche hoogeschool in.

Allerwege erkent men dat het TIELE is geweest door wien het kleine Nederland dezen eersten stap heeft gedaan, straks in andere landen, maar zelfs nu nog niet overal gevolgd. De godsdienstwetenschap was nu officieel erkend en met de theologie onder één dak gebracht.

Ik herinner mij een gesprek over de godsdiensten der z.g. natuurvolken, dat ik bij een bezoek te Oxford met E. B. TYLOR had. Zelfs tegenover een autoriteit als die van den schrijver van *Primitive Culture* veroorloofde ik mij eenige van de zijne afwijkende meeningen uit mijn *Lehrbuch der Religionsgeschichte* te verdedigen. Dit liet hem echter vrij koel, want het feit dat die „wilden” met de „kultuurvolken” in genoemd *Lehrbuch* te samen behandeld werden, woog hem veel meer dan verschil van opvatting. Gij hebt ze, zoo zeide hij mij, opgenomen, niet buitengesloten waar van de godsdiensten sprake is: wilden en beschaafden in één band vereenigd, zoo behoort het. Deze stemming van TYLOR was stellig ook die van TIELE, toen hij in de theologische faculteit als vertegenwoordiger der godsdienstwetenschap zitting nam.

Wij vergeten echter niet dat hij aanvankelijk voor meer, in elk geval voor iets anders gestreden had: de geheele theologie herschappen in godsdienstwetenschap. Dit nu was niet geschied; althans de nieuwe wet was nauwelijks halverwege aan dezen eisch tegemoet gekomen. Enkele vakken waren min of meer gelukkig herdoopt; de faculteit in haar geheel bleef faculteit van godgeleerdheid heeten, en in haar onderwijs komt nog steeds het leeuwendeel toe aan de oude theologische studiën, waarvan slechts een deel naar de kerkelijke erve verbannen is. Van dezen halfslachtigen toestand zijn de lofredenaars schaarsch; des te meer kan het ons verwonderen dat TIELE er tamelijk wel tevreden mede was. Zelfs deed zich daarbij een niet onvermakelijk incident voor. In 1876 vertegenwoordigde TIELE den Ned. Protestantenvbond op de jaarlijksche bijeenkomst der British and foreign Unitarian association. In het stukje ¹⁾ waarin hij van dat bezoek onder geestverwanten verslag

¹⁾ „Onder geestverwanten” in de *Bibl. van moderne theologie en letterkunde* 1876.

doet, verhaalt hij o. a. dat de bekende JAMES MARTINEAU zijn vreugde uitsprak over het handhaven der theologische faculteit aan de Nederlandsche hoogeschoolen, ja zich ook verblijdde dat men de theologie „behouden had en de godsdienstwetenschap had afgewezen.” Vloog TIELE niet op toen hij uit den mond van een geestverwant de strijdleus van den vijand hoorde? „Gelukkig (zoo zegt hij) kon ik „de Engelsche vrienden gerust stellen omtrent de bedoelingen van „hen die de laatste gewild hadden. Men hield haar, geloof ik, „voor zuiver Positivisme. Ik kon er bijvoegen dat wij ons om den „naam weinig bekommerden, nu wij de zaak behouden zagen.”

„De zaak behouden”: zoo gevoelde TIELE het inderdaad. De Sancta Theologia had haar primaat en haar exclusivisme van wel-
 eer prijs gegeven en de deuren geopend voor de godsdienstwetenschap. De gelegenheid voor die studie was geboden, haar recht erkend. De geheele theologie zou met de vrijheid der wetenschappelijke methode beoefend worden; de vakken die dit minder schenen te gedoogen waren buiten het Universitair verband gezet.

Gelijk gezegd: TIELE gevoelde zich door dezen stand van zaken niet benauwd. Anderen berustten niet bij de Grieksche wijsheid van het *πλέον ἡμῶν πάντος*. De theologische faculteit aan de nieuwe hoogeschool van Amsterdam kwam in het eerste jaar van haar bestaan, vooral onder den invloed van haar en ons gewezen medelid A. D. LOMAN, op voor een breeder regeling, waarvoor de hoofdstad de aangewezen plaats scheen. Ook Rooms-katholieke en Israëlietische geleerden wilde zij in de faculteit, dan eerst waarlijk een faculteit van godsdienstwetenschap, opnemen. Waarom voegde TIELE zijn gezaghebbende stem niet bij die der Amsterdamsche ambtgenooten? Lag het niet voornamelijk op zijn weg en in zijn lijn dit te doen? Ook hier is, gelijk bij dergelijke vragen in het gemeen, het antwoord alleen door onzekere gissingen te geven. Ik houd het er voor dat de conservatieve neigingen van TIELE zijn voldaanheid verklaren. Daarenboven maakt hij in een Gidsartikel, dat bijzonder sterk spreekt ¹⁾, een voorbehoud, des te merkwaardiger omdat het onwillekeurig is. TIELE meent dat Katholieken en Israëlieten als GEIGER, DEREMBOURG, DÖLLINGER, zeer goed in een faculteit zooals hij die wenscht op hun plaats zouden zijn. Wel is de vrije wetenschap op den bodem van het Protestantisme ontstaan, maar zij is aan de Protestantsche kerken niet meer gebonden. Haar beoefenaars van andere herkomst wil TIELE gaarne opnemen. Wel-

¹⁾ Godsdienstwetenschap en wijsbegeerte in het jongste ontwerp van wet op het hooger (er staat bij vergissing lager) onderwijs. Gids 1869.

kom de priester en de rabbijn, mits zij „wetenschappelijk” zijn. En hoe zouden zij dit kunnen wezen, zoo zij niet „liberaal” zijn? Mij dunkt, hier is een geheele periode van het Nederlandsche liberalisme van voor 40 jaren geteekend. A. D. LOMAN was radicaler, maar ook ruimer van blik, al was wat hij wilde een utopie. Hij zou een volbloed Katholiek en Israëliet, straks ook zeer gaarne een Buddhist, in de faculteit van godsdienstwetenschap hebben ingehaald.

Hoezeer deze geheele zaak voor TIELE later een afgedane was, bleek wel toen hij zich in 't laatste jaar zijns levens door den aanval van HARNACK op de godsdienstgeschiedenis ¹⁾ als theologisch leervak niet meer tot verweer liet verlokken. J. RÉVILLE ²⁾ trad tegenover den Duitschen geleerde in het krijt met wapenen voor een deel dezelfde als TIELE vroeger had gehanteerd. Hoe deze zelf in de laatste tien jaren over de algemeene en encyclopedische vragen dacht is niet meer gebleken. Laat ons erkennen dat hij zijn tijd en kracht vruchtbaarder besteedde dan met het herhalen van vroegere strijdschriften.

Toch is de questie niet zoo volledig uitgemaakt als het schijnt en ook hem toescheen.

De godsdienstwetenschap heeft haar plaats aan universiteiten, op congressen, in bibliotheken veroverd; of zij in het leven, met name als vormende kracht voor onze academische jongelingschap, aan de verwachtingen beantwoordt, wordt wel eens betwijfeld. „Wie slechts ééne kent, kent er geen”, zoo had MAX MÜLLER van de godsdiensten gezegd; en dit scheen voor Protestantsche theologen den eisch in te sluiten de godsdienstwetenschap te beoefenen. Deze moest dan aan de hoogeschool haar plaats vinden niet in de litterarisch-historische maar in de theologische faculteit. Welnu, te onzent vergunt een 25-jarige praktijk een oordeel over hetgeen op dezen weg bereikt is. En dat oordeel is niet onverdeeld gunstig. De woorden: bittere teleurstelling zijn wellicht niet geheel juist, nog minder juist zou het wezen van een schitterend succes te spreken. Voor de leerstoelen in dit verplicht studievak zijn in Nederland niet genoeg titularissen te vinden. Onder studenten ontbreekt de belangstelling voor de godsdienstgeschiedenis wel niet geheel, toch zijn voor de meesten de vele vreemde namen ballast. Pedagogisch laat zich het bezwaar gevoelen, dat men den studenten hier geen veld van eigen

---

¹⁾ A. HARNACK. Die Aufgabe der theologischen Facultäten und die allgemeine Religionsgeschichte 1901.

²⁾ In Revue de l'Histoire des Religions. Nov. Dec. 1901.

onderzoek kan openen, dat zij bijna geheel zich moeten bepalen tot het opnemen van resultaten. Ongetwijfeld is er tegenover deze schaduw licht; ik zal wel de laatste wezen om de noodzakelijkheid dezer studiën te miskennen; maar dat zij niet zooveel vruchten opleveren als men gehoopt had, valt niet te loochenen.

Ook TIELE kon zich nauwelijks vleien dat zijn onderwijs diepen invloed op zijn hoorders oefende. Daarvoor was het te wetenschappelijk en onderstelde meer kennis dan de meeste studenten aan de hoogeschool medebrengen. Ook TIELE's voordracht boeide hen slechts matig; op den kathedraal stond alleen de geleerde, niet de meester van het woord, die hij overal elders was. Zoo hebben zijne leerlingen met eerbied naar hem geluisterd; de vergezichten die deze leermeester van zoo uitgebreide kennis hun opende bleven voor hen vaag.

Gelukkig heeft TIELE onder dezen toestand niet zeer geleden. Heeft hij in Nederland geen school gevormd, uit de geheele wereld klonk hem tegen: „tu Duca, tu Signore, e tu Maestro”. Bewijzen liggen voor 't grijpen; laat mij alleen verwijzen naar wat prof. MORRIS JASTROW JR. aan en over TIELE schreef in een hem opgedragen werk, nog juist vóór zijn dood in zijn handen ¹⁾. De Gifford-Lectures te Edinburgh gehouden verschenen bijna gelijktijdig in het hollandsch, engelsch en duitsch en werden niet alleen door vakgenooten en geleerden, maar door tal van beschaafden in alle landen gelezen. Ook in Nederland — het bleek bij zijn 70sten jaardag — werd TIELE door theologen van alle richtingen, door jongeren en ouderen, door ontwikkelden uit verschillende kringen als een van 's lands roemrijkste zonen geëerd. En dat geen landgenoot zijn taak op zich kon nemen heeft hem geen verdriet gedaan; want in dr. BREDE KRISTENSEN zag hij naar zijn eigen wensch een zeer geliefd leerling als zijn opvolger optreden.

Zoo heeft TIELE waarlijk grooten voorspoed gehad. Hij heeft zijn aanleg en talent kunnen ontplooiën; eerst worstelen en daarna wind in de zeilen, want wat hij gaf beantwoordde aan een behoefte des tijds; eenheid in het leven, een ideaal der jeugd verwezenlijkt in de jaren van kracht; en tegen den ouderdom een oogst van liefde, achting, roem.

Van zijn nalatenschap behandelden wij nog alleen den door hem gestichten leerstoel van godsdienstwetenschap; wij moeten nu zijn voornaamste boeken in oogenschouw nemen. Zij zullen steeds met

¹⁾ MORRIS JASTROW JR. The study of religion 1901.

eere genoemd blijven in de toch waarlijk niet arme geschiedenis der negentiende-eeuwsche wetenschap. Ik lever echter geen bibliographie, die men, gelijk ik reeds zeide, elders kan vinden ¹⁾, maar wil trachten de voornaamste resultaten van TIELE's arbeid in hun waarde en beteekenis te kenschetsen.

Laat mij beginnen met het geschrift van meest algemeenen aard: de *geschiedenis van den godsdienst tot aan de heerschappij der wereldgodsdiensten*, reeds in 1876 verschenen, en dat ik voor de duidelijkheid verder eenvoudig als „handleiding” zal aanhalen. In 263 klein 8° bladzijden geeft TIELE een zeldzaam rijke stof in 144 paragrafen waaraan met kleinere letter uitweidingen en aanteeeningen zijn toegevoegd, terwijl aan het hoofd der enkele afdeelingen een opgaaf van litteratuur prijkt, bij wier kenschetsing men aarzelt tusschen de adjectiva rijk, keurig, nuttig. Na een korte inleiding maken wij in vijf hoofdstukken achtereenvolgens kennis met den godsdienst onder de heerschappij van het Animisme, den godsdienst bij de Chinezen, den godsdienst bij Chamieten en Semieten (Egyptenaren, Babyloniërs, Assyriërs, West-Semieten waaronder Israël, Islam), den godsdienst bij de Indogermanen behalve Grieken en Romeinen (Indiërs, Perzen, Wenden of Letto-slaven, Germanen), den godsdienst bij de Indogermanen onder den invloed der Semieten en Chamieten (Grieken, Romeinen). Onder de godsdiensten der Semieten is ook die van Israël kortelijk geschetst. De gestelde grens „tot aan de heerschappij der wereldgodsdiensten” is eenigszins verschillend opgevat: de schrijver maakt halt voor den drempel van het Christendom, van het Buddhisme en den Islam deelt hij het een en ander, vooral van het ontstaan dier godsdiensten mede.

Deze handleiding was een openbaring. Terwijl door MAX MÜLLER's *Essays*, in zoo pakkenden stijl geschreven, velen een indruk hadden ontvangen van het aantrekkelijke dezer studiën, trok TIELE voor het eerst met vaste hand de omtrekken en lijnen van het geheele gebied. Vele namen kregen nu inhoud; veel waarvan men tot nog toe slechts nevelachtige voorstellingen had kwam nu in een bepaalde omgeving en op zijn plaats te staan. Men zag allerlei stof uit de pars sacra der antiquiteiten, de mythologie, de z.g. homerische theologie, de ethnographie in nieuw verband gebracht en in een groot geheel geordend. Men ontwaarde hoeveel er reeds gedaan was, en hoeveel er nog te doen bleef. Kortom het boek gaf „kort saamgevat de uitkomsten van een vaak omslachtig onderzoek”. Zijn groote verdienste was dat het bij het vaststellen van verkregen uit-

¹⁾ Achter de levensschets door dr. DE RIDDER Jr. in *Mannen van Beteekenis*.

komsten ook nieuwe banen voor de toekomst wees. Daarom is het van weinig belang te vragen hoeveel van wat TIELE voor meer dan 25 jaren gaf is blijven staan — hij zelf heeft zijn werk herhaaldelijk herzien en verbeterd, ook voor de talrijke vertalingen die het licht zagen —: de beteekenis dezer handleiding ligt in haar groote waarde als hulpmiddel en wegwijzer voor verdere studie. „Dor” waren ongetwijfeld tal van bladzijden, „duidelijk” niet alle; maar aan onderzoekers en beschaafden werd uit allerlei, soms afgelegene, hoeken een ongewoon rijke voorraad van nieuwe gegevens aangeboden.

Het derde hoofdstuk dezer handleiding behandelt den godsdienst bij den Chamieten en Semieten. Dit terrein hebben TIELE's studiën vele jaren lang bearbeid. Hij was nog predikant te Rotterdam toen hij zijn *vergelijkende geschiedenis der egyptische en mesopotamische godsdiensten* voltooide, een lijvig werk van meer dan 800 bladzijden, waarvan de twee stukken 1869 en 1872 verschenen. Bij deze proeve, die als begin van een „vergelijkende geschiedenis der oude godsdiensten” was bedoeld, had de schrijver zijn reusachtige stof nog niet onder de knie. Men merkt er aan wat zijn vriend A. RÉVILLE in de voorrede der fransche vertaling schreef: „l'histoire des religions n'est pas faite, elle se fait”. Maar die fransche vertaling uit de bekwame pen van den Rotterdamschen predikant G. COLLINS is reeds een verbeterde en zeer verkorte nieuwe uitgaaf. Zij verscheen in 1882, toen TIELE al verscheidene jaren professor te Leiden was, en legde van een bij toeneming beheerschen der stof sprekende getuigenis af.

Ook toen evenwel lieten Egypte en Mesopotamië hem nog niet los. In 1891 ondernam hij opnieuw „naar een geheel ander plan” een *„geschiedenis van den godsdienst in de oudheid tot op Alexander den Grooten*. Het eerste deel, in 1893 voltooid, behandelt dezelfde volken als het straks besproken werk, maar in beknopter vorm, met rijkere stof, met rijper en voorzichtiger oordeel. Het tweede deel is aan de Perzen gewijd, eveneens in twee stukken verschenen, het laatste eerst zeer kort voor des schrijvers dood. Tegen het einde zijns levens toch hield hij zich weer bij voorkeur met de Perzen bezig. Dit onderwerp had zijn eerste liefde gehad; en ook hierin komt de eenheid van TIELE's levenswerk eigenaardig uit, dat de cirkel sloot: zijn eerste en zijn laatste werk zijn aan hetzelfde volk gewijd. Men ziet hier dus tegelijk hoe groot de weg is dien men bij het betrachten van „dies diem docet” in 35 jaren aflegt. Voor de reeks *de voornaamste godsdiensten* door KRUSEMAN uitgegeven, had TIELE den *godsdienst van Zarathustra* geschreven

(1864). Hij heeft in later jaren over dat boek steeds als over een verouderd werk gesproken. Dat was het ook; en geen wonder, want hoe anders staan tegenwoordig de vraagstukken die het Avesta betreffen dan in de dagen toen TIELE tusschen SPIEGEL en HAUG moest kiezen, en zich wat al te veel aan de leiding van den eerste toevertrouwde. Maar slecht werk was het niet geweest, en voor zijn eerste proeve, als zoodanig beschouwd, behoefde hij zich niet te schamen.

Ook het terrein der algemeene geschiedenis, met die van den godsdienst in de oudheid zoo nauw samenhangende, heeft TIELE in een groot werk betreden. Ik bedoel zijn *babylonisch-assyrische Geschiede* ¹⁾ waarin de kultuur-verhoudingen, daaronder ook de godsdienst, alleen ondergeschikt aan de politieke geschiedenis worden besproken. TIELE heeft voor dit boek de monumenten en teksten zelfstandig bewerkt en gebruikt, veelal in extenso medegedeeld. Hier had hij een nog wel altijd wijd maar toch meer bepaald gebied; hier kwam zijn bronnenstudie van vele jaren tot haar recht. Het is het meest wetenschappelijke onder TIELE's boeken en als zoodanig ook erkend. Prof. JASTROW, een zeer bevoegd beoordeelaar, noemt het in 1898 „the best history that has as yet been published.” ²⁾

Van geheel anderen aard zijn de beide deelen *inleiding tot de godsdienstwetenschap*, de GIFFORD-lectures in 1896 en 1898 te Edinburgh gehouden. Het karakter der volgens lord GIFFORD's legaat ingestelde „lectures” mag hier als bekend ondersteld worden. De uitnoodiging die lezingen te houden, herhaald nadat TIELE ze eerst had moeten afwijzen, de ontvangst te Edinburgh, de roem van zijn optreden aldaar, de uitgaaf der lezingen waarin hij de welkome gelegenheid had gevonden zijn beschouwingen over den godsdienst, welks geschiedenis hij zijn leven lang had onderzocht, neer te leggen: dit kan men als de kroon op zijne schitterende loopbaan beschouwen. Ook de opgang door zijn GIFFORD's gemaakt is wel te verklaren; onder zijn groote werken is er geen zoo goed geschreven en zoo aannemelijk voor den beschaafden lezer als dit.

Na deze groote boeken moeten van zijn kleinere geschriften althans enkele vermeld worden. ³⁾ Allereerst de vrij talrijke rede-

¹⁾ In de reeks der Handbücher der alten Geschichte bij F. A. Perthes I 1886 II 1888.

²⁾ In de Bibliography van zijn Religion of Babylonia and Assyria (1898).

³⁾ Bij de lijst van de Ridder, die ze in rubrieken verdeelt, is nog te voegen het in 1901 verschenen werkje *Hoofdtrekken der Godsdienstwetenschap*, 125 kleine pagina's, het geraamte der colleges over wijsbegeerte van den godsdienst, in hoofdzaak den inhoud der GIFFORD's kort teruggevende.

voeringen en toespraken. Zij geven ons een indruk van zijn smaakvolle welsprekendheid, in zoover dit zonder de voordracht, de stem, de houding mogelijk is. Maar de techniek: vinding, rangschikking blijven over; daardoor kan ook de lezer iets terugvinden van de bewondering die bij de hoorders algemeen was. Zoo zal in onze letterkunde, met de geheel andersoortige toespraken door den hofprediker VAN KOETSVELD gehouden bij de graven der Oranjevorsten, de redevoering op het derde eeuwfeest van Leidens ontzet (3 Oct. 1874), door TIELE in tegenwoordigheid van den Koning, de Koningin, de Prinsen van het Koninklijk Huis in de Pieterskerk te Leiden uitgesproken, bewaard blijven.

Als ik nog even uw aandacht vraag voor TIELE's talrijke artikelen in binnen- en buitenlandsche tijdschriften, encyclopediën enz., dan is het om op te merken dat zij van den aanvang af, bijna zonder uitzondering, veel beter geschreven zijn dan zijn grootere werken. Hier gevoelt TIELE dat hij zijn lezers moet boeien, en geeft dus de geleerde den stylist geen vrijaf. Er zijn onder deze artikelen, die, wat den vorm betreft, modellen zijn der monographie. Zoo het meeste wat hij in uwen kring heeft geleverd. Hij was sedert 1882 lid dezer Akademie, en was er niet zelden aan het woord voor een dankbaar gehoor. Zoowel de *Verlagen en Mededeelingen* als de *Jaarboeken* getuigen van zijn werkzaamheid in uw midden. Ook aan de discussie nam hij gaarne deel. Gij hebt den tact bewonderd waarmede hij over afgestorvene medeleden sprak, de kennis van zaken waarmede hij u over nieuwe ontdekkingen of theorieën inlichtte, nu over de vondsten bij Tell-el-Amarna, dan over DARMESTETER's nieuwe hypothese omtrent het Avesta.

Ook buitenlandsche tijdschriften stelden op zijn medewerking prijs. Aan de *Revue de l'histoire des religions*, aan het *Zeitschrift für Assyriologie* was hij vast verbonden; voor de *Encyclopaedia Britannica* IXth ed. bewerkte hij het gewichtige artikel *Religions*; voor de rubriek *Religionsgeschichte* van den *Theologischer Jahresbericht* heeft hij, reeds op gevorderden leeftijd (het was in 1897 en 1898) den geheelen oogst van eenige jaren ingezameld, gelijk hij dat in vroeger jaren voor het *Theologisch tijdschrift* had gedaan. Dit alles getuigt van buitengewone werkkraft, tot het einde onverflauwd.

Na dit overzicht van TIELE's geschriften treden wij iets nader tot de daarin behandelde onderwerpen.

TIELE heeft aanstonds begrepen dat geen historische wetenschap zonder bronnenstudie mogelijk is. De bronnen nu die hij noodig had zijn in moeilijk toegankelijke talen geschreven, wier kennis,

althans voor 40 jaren, slechts met gebrekkige hulpmiddelen te verkrijgen was. Voor deze bezwaren deinsde TIELE niet terug. Hij heeft zich de taal van het Avesta eigen gemaakt, straks naast het perzische der inscripties het assyrische spijkerschrift leeren ontcijferen. Ook van andere vreemde karakters en talen: de egyptische hieroglyphen, het sanskriet en pali, heeft hij eenige kennis opgedaan; zijn voornaamste arbeid ligt evenwel op de beide eerstgenoemde terreinen. Laat ons opmerken dat deze twee talen, het perzisch en het babylonisch-assyrisch, onderling niet verwant zijn: de eerste tot de indogermaansche, de tweede tot de semietische familie behoorende; verder, dat TIELE bij haar bestudeering geheel autodidact was. Hij had niet het voorrecht gehad, tegenwoordig door jongere beoefenaren der godsdienstgeschiedenis genoten, van onder de beste meesters aan verschillende universiteiten een philologische school te doorloopen, waardoor hun vermoeiende omwegen en vele vergissingen gespaard blijven. TIELE heeft het oud-perzisch moeten leeren op zijn kamer aan het Boschje te Rotterdam; ook later te Leiden vond hij voor zijn assyrische studies geen hulp. Daarenboven was hij 30 jaren toen hij met dezen arbeid begon, dus nog wel jong, maar toch niet met de volle veerkracht, althans van geheugen, die de eerste jeugd kenmerkt. Zoo moeten wij ten hoogste bewonderen wat TIELE in dezen heeft bereikt. Niet dat hij soms dwaalde kan ons verbazen, maar dat hij zoo uitgebreide en zoo zekere kennis heeft verworven. Hem kwam daarbij ten goede die waarlijk wetenschappelijke zin van den man die *ἀεὶ διδασκόμενος* niet schroomt bij nieuw licht oude meeningen prijs te geven.

Wij moeten dus een aantal verwijten nu en dan, ook in recensies, hem naar het hoofd geslingerd, als hoogst onbillijk afwijzen. Natuurlijk was hij geen Zendoloog, geen Assyrioloog, gelijk zij het zijn die van hun jeugd niets anders hebben gedaan dan die talen bestudeeren. Natuurlijk heeft hij bij verklaring van teksten wel eens misgetast; maar in beide studievakken is zijn naam gevestigd en zelfs aan detail-onderzoekingen van blijvende waarde verbonden. Prof. M. JASTROW schreef mij na zijn overlijden: TIELE was geen Assyrioloog; toch heeft hij enkele nieuwe vondsten gedaan, en bezat van het terrein een vollediger kennis dan zelfs de meeste specialisten, daarenboven „he possessed a keen historical sense which „enabled him to illuminate entire periods of Babylonian and Assyrian history which until the appearance of his work had been obscure.”

Er zal altijd onderscheid blijven tusschen den arbeid der philologen en dien der historici. Voor den geschiedvorschcr is taalstudie middel, hij verklaart de teksten om ze te kunnen gebruiken, het

is hem om de uitkomsten niet om den weg te doen. Loopt hij nooit gevaar resultaten te vinden, of te maken, waartoe hij maar half gerechtigd is? Verliest hij nooit uit het oog dat het nog iets anders is *met* de bronnen te werken dan *uit* de bronnen? Wie zal dit ontkennen? Het is echter gelukkig, dat TIELE zich door dergelijke bedenkingen niet heeft laten weerhouden. Hij heeft reeds gedaan wat HARNACK in de straks genoemde redevoering eerst van de onderzoekers der toekomst verwacht „auf dem Grunde solider Forschung den Muth der Zusammenfassung” gehad. Er is alle reden dien moed bij TIELE te bewonderen. Meer angstvalligheid, meer kritische twijfel (hoe wil men het noemen?) zou hem hebben ontraden een *babylonisch-assyrische Geschichte* of een *geschiedenis van den godsdienst in de oudheid* op het getouw te zetten. De wetenschap is er zeer van gediend dat er onder hare beoefenaren zijn die ook over rechtmatige bedenkingen heenstappen. Werken als die van TIELE lokken kritiek uit; doch wanneer die kritiek verder brengt is dit mede te danken aan de constructie die zij gedeeltelijk afbreekt.

Daarvoor moeten evenwel de fondamenteën van dat eerste gebouw zekere mate van vastheid hebben. Bij TIELE hadden zij die; hij is tot aan 't einde bezig geweest ze te versterken. Nauwelijks had hij in de laatste maanden zijns levens zijn werk over Perzië voltooid, of hij beraamde reeds plannen om nu, met den boekenschat die het geschenk was geweest op zijn 70sten jaardag, zich eens naar hartelust in Iran te verdiepen.

Met bronnen- en detailstudie evenwel is de godsdiensthistoricus pas op de helft van zijn taak, hij moet den godsdienst zelf in oorsprong en wezen leeren verstaan. Dit heeft ook TIELE begrepen en getracht het te bereiken door aan zijn historisch weten den grootst mogelijken omvang te geven. Hij verwachtte de oplossing van het raadsel vooral van „vergelijkende geschiedenis”.

Ten aanzien van dezen omvang van TIELE's studiën past ons onbepaalde bewondering. Laat ons daarvan niet zeggen, wat hij zelf belachelijk zou hebben genoemd, dat hij alle godsdiensten uit de bronnen kende. Het is reeds veel dat hij voor een paar uit de oostersche oudheid tot de bronnen toegang had; aangaande de andere liet hij zich door de beste autoriteiten inlichten. In zijn handleiding, op zijn colleges, in zijn letterkundige overzichten en kritieken maakte hij bij herhaling den grooten omgang door de tijden en volken; dan bleek het hoe veel en hoe goed hij lezen kon. Men heeft hem, den veellezër, betrekkelijk zelden op vergis-

singen betraapt, hetgeen des te meer te prijzen valt omdat hij geen getrouw gehengen had voor data en citaten.

Zijn belangstelling voor volken had trappen en graden. Bovenaan stonden de reeds genoemden: Perzen, Babyloniërs, Assyriërs, waarvan de eersten zijn troetelkinderen waren, schoon hij bij de laatsten langduriger zijn tenten heeft opgeslagen. Dan volgen, op zekeren afstand maar toch nog als voorwerp van gezette studie, de stamverwanten en naburen dezer oostersche volken: Egyptenaren, Semieten, Indiërs. Op deze terreinen is de mate van TIELE's verdiensten zeer verschillend. Zijn arbeid over Egypte, ook in de laatste uitgaaf, staat wel 't meest aan kritiek bloot. Hier was zijn kennis der taal onvoldoende voor zelfstandig gebruik der bronnen, waarvan de gewichtigste, de Pyramidenteksten en het Doodenboek in verschillende redacties, haar geheimen alleen aan volledig ingewijden ontsluiëren. Ook in Fenicische en Syrische studiën was TIELE geen vakman; maar het is te waardeeren dat hij aan deze volken de plaats heeft geschonken die hun in de historie toekomt. Zij hebben geen groote rijken gesticht; toch zijn zij in de geschiedenis der beschaving van groot belang, zij vormen in dubbelen zin tusschenschakels: tusschen Babylonië en Egypte en tusschen het oude Azië en het jonge Europa. Hun goden en culten verdienen dan ook afzonderlijk, niet louter als aanhangsel van Babylonische of Egyptische, behandeld te worden. Dat TIELE dezen eisch heeft gesteld en er aan voldaan, is van groote beteekenis.

Zijn hoofdstuk over Israël stelt „Jahve en de goden der volken” in verband met en in tegenstelling tot elkander. Het eerste meer dan het tweede, want Jahve is hem oorspronkelijk een natuurgod, met Ramman, Hadad verwant. In de opvatting van Jahve als oude Kenietische godheid is hij STADE, door wien zij in wijden kring verbreid werd, verscheidene jaren vóór geweest.

Van de Indische godsdiensten stond TIELE's kennis ongeveer op denzelfden trap als van de laatst besprokene. Hier was hij evenwel in belangrijk gunstiger omstandigheden; de vertalingen, althans van Buddhistische Sutta's, zijn veel betrouwbaarder, terwijl men door de werken van BURNOUF, KERN, BARTH, OLDENBERG vasten bodem onder de voeten gevoelt. TIELE heeft dit alles grondig doorgewerkt; maar behalve in boekbesprekingen en in de handleiding slechts een enkele maal opzettelijk een stuk over een Indisch onderwerp geleverd ¹⁾. Het Buddhisme trok hem nooit sterk aan, evenmin het

¹⁾ Christus en Krshna (Theol. Tijdschr. 1877), en populair over den invloed der Hindubeschaving (Bibl. voor mod. theol. en letterkunde. 1887).

Hindoeïsme; liever verwijde hij bij het oude Vedische pantheon.

Bij deze uiteenzetting van TIELE's arbeid aan de verschillende godsdiensten gewijd, levert de vergelijking zijner eigen studiën onderling ons den maatstaf; want ook van godsdiensten die verder van het middelpunt zijner belangstelling lagen, gelijk die der Chineezen en den Islam, wist hij nog meer dan de meesten. Eén kultuurvolk: de Japanners, evenals de Kelten aan het andere einde der wereld, heeft hij in zijn handleiding geheel verwaarloosd „omdat „de uitkomsten van het onderzoek mij te twijfelachtig en te onbe„paald waren.” Valt behoorlijk nadruk op *mij*, dan kan men met deze uitspraak vrede hebben; wie zoo reusachtige stof omvat mag wel ergens de grenzen stellen. Dat de japansche en de keltische studies mede materiaal leveren voor de godsdienstwetenschap zou hij stellig niet hebben geloochend.

Hij had nu eenmaal voorliefde voor het Oosten, en beschouwde ook de volken der klassieke oudheid gaarne in verband met die Semieten en Egyptenaren; daarbij misschien meer den invloed ondergaande der oude romantische school dan hij zelf vermoedde. Hij mat den invloed van oostersche naties op de oude Grieken breed uit. Homerus kende hij vrij goed, hij wist ook van Delphi's invloed; liever spoorde hij na wat van oude Pelasgers en van half-historischen samenhang met de Semieten van Klein-Azië aan het licht te brengen was. Toch heeft hij Grieken en Romeinen allermint op zijde gezet. Vooral naar mythologen als PRELLER, ROSCHER e. a. luisterde hij met aandacht; over het karakter der hoofdgoden van beide volken had hij zijn gevestigde meeningen. Het noordelijk Europa was hem min of meer een land van barbaren; de goden van Letto-Slaven en Germanen beschouwde hij wel als *dii minorum gentium*; op zijn hoogst in *Los en Vast* hield hij zich eens met een zoo uitheemsch wezen als Loki bezig.

Bij mijn opsomming scheen ik een geheele groep, die der wilden of z.g. natuurvolken, over het hoofd te zien. Over *de plaats van de godsdiensten der natuurvolken in de godsdienstgeschiedenis* had TIELE, destijds verdiept in LUBBOCK, CASPARI, SCHULTZE, BASTIAN, vooral in TYLOR's *primitive culture*, toch zijn eerste oratie gehouden (1873). Hij wist dat aan die wilden wel niet de voornaamste plaats toekwam in de ontwikkelingsgeschiedenis van den godsdienst, maar toch de chronologisch eerste; en zoo vroeg hij voor hen met nadruk aandacht. Dit *scheen* een program; het *was* het niet. Ja, TIELE heeft veeleer die wilden later opvallend verwaarloosd. Reeds toen hij aan de Universiteit optrad had de Assyriologie hem in haar greep. In zijn handleiding is wat hij ter kenschetsing der verschil-

leude rassen gelijk over de half-beschaafde volken geeft, kort en onbeduidend. RÉVILLE weet er veel meer van te vertellen.¹⁾ Bij TIELE is alleen de opgaaf der litteratuur, als altoos, goed. De grootere moeite van 't aanleeren van vreemde talen trok hem blijkbaar meer aan dan de kleinere van 't lezen van reisverhalen. Opmerkelijk is echter dat hij ook bij de behandeling der kultuurvolken, met name de Perzen, op de gezichtspunten door de studie der wilden aangegeven in 't geheel niet lette.

Deze opmerking brengt ons er reeds toe om den omvang van TIELE's studiën niet slechts te beoordeelen naar de volken en stammen, maar ook naar de zijden van den godsdienst door hem bijzonder in het licht gesteld. Hij heeft zich in toenemende mate bepaald bij hetgeen teksten en monumenten leverden. Leiden mythenverklaring en ethnographie noodwendig tot gissingen omtrent vóór-historische perioden, hij is daarin steeds soberder en voorzichtiger geworden.

Wie het Parzisme beschrijft kan onmogelijk afzien van de vóór-geschiedenis van den Zarathustrischen godsdienst, de oorzaken der scheiding tusschen Indiërs en Iraniërs: TIELE zegt er in zijn laatste werk niet meer dan het hoog noodige over. In dit opzicht is het uiterst belangrijk de zelfbeperving van den Leidschen meester te vergelijken met den moed waarmede jongere scandinavische geleerden, EDV. LEHMANN te Kopenhagen en N. SÖDERBLOM te Upsala, nieuwe problemen behandelen die zich bij dieper graven in de stof noodwendig voordoen.

In den godsdienst liggen doorengemengd denkbeelden, handelingen en gewoonten, gevoelens en stemmingen. Wat van dit alles staat bij TIELE op den voorgrond? Zijn theorie en praktijk antwoorden ondubbelzinnig: de leer, de godsdienstige „voorstellingen welke dan ook haar vorm zij, mythologisch en dichterlijk of dogmatisch en wijsgeerig, zijn de hoofdbron voor de kennis van den godsdienst”.²⁾ Godsdienstige praktijk en gemeenschap, eeredienst en kerk mogen tot het wezen van den godsdienst behooren, zij komen pas in de tweede plaats in aanmerking.

Zoo heeft hij van het Parzisme natuurlijk ook het ritueel en ceremonieel van Yasna en Vendidad uitvoerig besproken; mythen, legenden, dogmen trekken hem toch altijd meer aan. En onder deze mythen en legenden boven dogmen. Op het hoofdstuk over Yima had hij zich bijzonder gespits.

¹⁾ A. RÉVILLE. Les religions des peuples non civilisés 2 vol. 1883.

²⁾ Inl. tot de godsd. wet. (GIFFORD'S Holl. uitg.) I, p. 21.

Wat het godsdienstig gevoel betreft, zoo heeft hij de emotie als de bron, de aanbidding als het wezen van den godsdienst voorgesteld, maar eigenlijk alleen in zijn Gifford's en zijn Hoofdtrekken, waar hij wel genoodzaakt was dit wezen te bepalen; als hij geschiedenis schreef ging dit schuil. Ik ben de eenige niet die er op gewezen heb, dat men in zijn historische boeken weinig van de hoogere zijden van den godsdienst vernam. Of het Zarathustrisme in Medië, in Baktrië dan wel in het noordelijk Atropatene ontstaan was, de verhouding van babylonische tempels en hun goden, de ethische herkomst en de natuurbasis van deze of die godengestalte: ziedaar de vragen waarover hij met steeds breeder kennis en grooter gezag schreef. Maar het karakter der vroomheid van volken en perioden, vragen als die HOEKSTRA hier in uw midden behandelde over den nijd der goden, beschouwingen over de religieuse beteekenis der Stoici van het keizerrijk of den inhoud van Bhagavat-Gita: zulke onderwerpen schenen hem vrij koud te laten. Vreesde hij voor het verwijt van diletantisme indien de jonge wetenschap zulke, meer aantrekkelijke, beschouwingen leverde? Of lag hier de grens van zijn inzicht en talent? In elk geval heeft hij der jonge godsdienstwetenschap den wellicht allernoodigsten dienst bewezen van voor haar nieuwe velden te ontginnen en te veroveren.

Van bezadigd oordeel getuigt zijn houding tegenover de in zijn leeftijd tot groote theorieën opgebouwde werkhypothesen. Dit na te gaan vergunt ons tegelijk een blik op zijn ontwikkeling. Ik heb vaak van buitenlanders grooten lof gehoord over TIELE's nuchteren zin: de verstandige Hollander heeft den nevelachtigen, onklaren dampkring gezuiverd. Die lof is niet alleen verdiend, maar des te grooter voor wie weet dat hier geen natuuraanleg maar een verworven eigenschap geprezen wordt.

Zijn twee eerste groote werken eindigen met een vrij uitvoerige opsomming van karaktertrekken der daarin behandelde godsdiensten; bladzijden allermint sober en helder, en waarin men zonder moeite nog menigen naklank verneemt der „symbolische” opvattingen, die in de eerste helft der 19de eeuw den weg der godsdienstwetenschap half gebaad half versperd hebben.

Ik heb te meer vrijmoedigheid deze karakteristieken zoo te beoordeelen, daar TIELE zelf ze metterdaad heeft verloochend door geheel andere wegen te bewandelen. Ook voor hem was het nieuwe licht opgegaan der comparatieve school, wier schitterendste vertegenwoordiger MAX MÜLLER was. Wij kunnen niet zeggen dat TIELE zich geheel bij die theorie neergelegd, maar evenmin dat hij er ooit geheel mee gebroken heeft. Hij kon het niet hebben dat een jonger

geslacht „den ouden MAX”, met wien hij jaren lang bevriend was, hard viel. De sleutel der mythen in de taal, taalstudie vaste grondslag der godsdienstwetenschap: TIELE, die zelf geen linguïst was, mocht al er minder hartstochtelijk voor ijveren dan de oude kampioen van Oxford, hij mocht zich met de soms geestige parodieën op deze methode vermaken, hij is niettemin altijd geloovig mytholoog geweest, die met MAX MÜLLER de dageraads- en lichtmythen, met AD. KUHN de dondermythen naspoorde, die ook in de Semietische kosmogonieën natuurmythen zag, wien in den Ghizdubhar (Gilgames) cyclus vooral de mythische inhoud aantrok, die ROSCHER volgde in het vereenzelvigen van Apollo en Mars. Hij was in dezen doctrinair. Gelukkig toch niet zoo eenzijdig als MAX MÜLLER, die zichzelf had veroordeeld op zijn ouden dag de algemeen verlaten verschansingen van een vorig tijdperk halsstarrig te verdedigen. TIELE's voorliefde voor de comparatieve school beperkte steeds minder de ruimte van zijn blik; hij was meer geschiedvorscher dan verdediger eener theorie.

Anders ging het hem met de tweede beschouwing, die der anthropologische school, welke de godsdiensten en levensvormen der wilden op den voorgrond plaatst en ook veelal in de gebruiken meer belang stelt dan in de voorstellingen. Dit strookte niet met TIELE's inzichten; wij zagen reeds dat zijn oratie van 1873 volstrekt niet de beteekenis had van zekere beroemde voorrede, waarin MANNHARDT met pak en zak overgegaan was in het kamp van TYLOR. Zoo hebben „folkloristen” (gelijk zij wel eens met een onmogelijken naam heeten) als GAIDOZ zich met ijdele hoop gevleid toen zij TIELE half tot de hunnen rekenden. Hij was niet bereid hun op de erve der kultuurvolken veel praats te vergummen; hij schudde het hoofd over den ook door hem hooggeachten SÖDERBLOM die van den ethnograaf MARILLIER zooveel overnam bij behandeling der Perzen; hij volgde zelfs OLDENBERG niet in de bescheiden mate waarin deze van de anthropologie gebruik maakte om de Vedische Indiërs beter te begrijpen.

Feitelijk heeft TIELE zich echter in deze theorieën minder verdiept dan het gezegde kon doen vermoeden. Een en ander maal heeft hij er een artikel over geschreven, doorgaans ze als vruchtbare werkhypothesen gebruikt, maar overigens zijn aandacht meer op feiten dan op de leuzen der strijdende scholen gericht.

Op dien weg kon hij echter wijsgeerige vraagstukken niet ontloopen, en heeft dit ook nooit gewild. Altijd heeft hij begrepen dat het ten slotte om de kennis van den godsdienst te doen is. Zij die meenen, dat hij hieraan pas in de laatste jaren heeft gedacht, bedriegen zich. Reeds in zijn godsdienst van Zarathustra ontwerpt

hij niets minder dan een classificatie van alle godsdiensten om daarin aan den perzischen zijn plaats aan te wijzen. Andermaal en beter deed hij hetzelfde in het artikel *Religions* in de *Encycl. Britannica*. Zoo liggen dan de Gifford's allerm minst buiten zijn lijn: hij vat daar samen en werkt uit wat hij elders meer fragmentarisch had gegeven.

De voortreffelijkheid dezer Gifford's erkennen ook zij die ze met genot als een populair litterarisch-historisch werk lezen, zonder er een groot wijsgeerig gebouw in te zien. TIELE heeft met de hem eigene hoffelijkheid de rijpe vruchten van zijn historisch weten den wijsgeeren niet voor de deur geworpen maar in huis gebracht en zelf overhandigd met sierlijke redevoeringen. ¹⁾ Deze lof dunkt mij niet gering, en ten volle verdiend. Hoe rijk is hier de stof, hoe belangwekkend menige opmerking, hoe warm spreken vele bladzijden van het godsdienstig leven der volken, hoe veel solieder en treffender zijn de algemeene beschouwingen van den ervaren man dan indertijd die van den jongen geleerde! Onder de talrijke „lectures” waarmede Engeland de letterkunde verrijkt, bekleeden TIELE's Gifford's een eervolle plaats.

Geschiedenis en wijsbegeerte: deze twee zullen steeds elkander beurtelings zoeken en afstooten. De behoefte om de zich uitbreidende godsdiensthistorische kennis ook als stof tot denken te behandelen wordt sedert HEGEL algemeen gevoeld. Maar ook de besten: O. PELEIDERER, E. VON HARTMANN, ASMUS schieten te kort in feitenkennis. Hier nu ligt TIELE's kracht; niet in zijn wijsgeerig denken. Want laat ons volmondig erkennen dat hij geen nieuw licht voor de wijsbegeerte van den godsdienst heeft ontstoken. Hij was ook in dezen een arbeider der eerste ure; wat hij aan de wijsbegeerte leverde was niet anders dan samenvatting van historisch onderzoek. Hoogst nuttig, met dank te aanvaarden; mits men in het oog houde dat daarmede de eigenlijk philosophische arbeid eerst is voorbereid.

Daarbij kwam dat het historisch materiaal waar TIELE bij voorkeur zijn aandacht aan schonk, niet juist datgene is dat aan de philosophie de meeste stof of houvast geeft. Jongeren, b.v. prof. KRISTENSEN in zijn inaugureele oratie, meenen terecht dat hetgeen de volken zelf aangaande hun goden en riten hebben gedacht niet te vermaden bijdragen leveren kan voor onze kennis van de godsdiensten

---

¹⁾ Ik neem hier over de karakteristiek die ik van die Gifford's gaf in de toespraak waarmede ik op TIELE's 70sten jaardag, als woordvoerder der commissie, den jubilaris hulde bracht.

en den godsdienst. Speculatie, mystiek, filosofie bij Chineezzen, Perzen, Indiërs, Egyptenaren, Grieken, Moslem te doorgronden: ziedaar de taak die het grensgebied tusschen godsdiensthistorie en godsdienstwijsbegeerte stelt.

Intusschen willen wij bij het aanwijzen dezer nieuwe banen voor de toekomst de waarde niet miskennen van wat TIELE over rangschikking der godsdiensten, ontwikkeling en wezen van den godsdienst heeft in het midden gebracht. Bij de rangschikking heeft hij van den aanvang den eisch gesteld dat de godsdienstwetenschap niet aan den leiband van anthropologie of ethnologie zou gaan, maar dat de morphologische indeeling der godsdiensten naar eigenaardig godsdienstige kenmerken zou geschieden. Hij onderscheidt zoo de twee hoofdgroepen van natuurgodsdiensten en ethische godsdiensten. Deze indeeling is vrij algemeen gangbaar, zij voldoet ook het meest aan de behoeften; de bijzonderheden waarbij TIELE zijn eigen weg gaat, vindt men in het reeds herhaaldelijk genoemde artikel *Religions*, waar de uitgewerkte schets zeer de aandacht verdient.

Aan een goede indeeling stelt men sedert HEGEL in de eerste plaats den eisch, dat ze meteen een beeld geve van den ontwikkelingsgang dien de godsdienst heeft doorloopen, al zal het wel nooit doenlijk wezen de lagere vormen steeds in de hoogere terug te vinden, of het feit te verklaren van de onregelmatigheden in de ontwikkeling, die hier gestoord wordt, ginds ongedachte hoogten bereikt.

TIELE heeft gevoeld, dat deze problemen niet zoo glad op te lossen zijn; uit dit volkomen juiste en vruchtbare inzicht spruit de onderscheiding voort tusschen *trappen* en *richtingen* van ontwikkeling, in het eerste deel der Gifford's uitgewerkt. Alleen de trappen geven den ontwikkelingsgang aan; maar op die verschillende trappen nemen wij zekere hoofdrichtingen waar, vooral de theokratische bij de Semieten, de theanthropische bij de Indogermanen. De twee lijnen van beschouwing kruisen elkaar.

Inderdaad doen zich hier allerwege moeilijke vraagstukken op, niet het minst als men let op de laagste en op de hoogste vormen der ontwikkeling. Ook na TIELE's arbeid blijft er behoefte die vragen steeds scherper te stellen. Aan den top vinden wij de hoogste ethische, de wereldgodsdiensten, waartoe men na KUENEN's Hibbert Lectures den Islam slechts onder voorbehoud rekent. Resten dus Buddhisme en Christendom; in beide wil TIELE meer godsdienstfamilies dan een enkelen godsdienst zien: een opmerking die niet veel bijval heeft gevonden. Aangaande den animistischen godsdienst of liever — want TIELE legt er terecht nadruk op dat

het animisme geen godsdienst is — de „polydaemonistisch-magische godsdiensten onder den invloed van het animisme” heeft hij TYLOR's meening, dat zij den grondslag aller religiën zijn, nooit volledig, schoon wel voor een goed deel beaamd, en is haar ook nooit geheel te boven gekomen. Nog in de Gifford's vertegenwoordigen zij den laagsten trap, de kindsheid der menschheid; toch is de magie zelf een „disease of religion” en de godsdiensten der wilden „only degraded remnants of what they once must have been”. ¹⁾

Wij zagen reeds welke de hoofdgedachte is van TIELE's geheele godsdienstwetenschap: *ontwikkeling*. Overal, van de handleiding, waar wij lezen van de „ontwikkelingshypothese waarvan de godsdienstgeschiedenis uitgaat,” tot de Gifford's en de Hoofdtrekken staat deze idee op den voorgrond.

Omstreeks 1874/75 is er over de ontwikkelingstheorie heel wat te doen geweest. De toenmalige rector magnificus der Utrechtsche hoogeschool, DOEDES bestreed haar in een rede, die alles behalve een redevoering was. O. PFLEIDERER deed een verwoeden aanval op haar. ²⁾ TIELE stond in meer dan één verweerschrift dezen bestrijders te woord. Hij heeft het veld behouden, althans tegenover deze aanvallers.

Toch is hij evenmin als zij tot de kern der vraag doorgedrongen. Wat ontwikkeling eigenlijk is, daarover geven noch DOEDES noch PFLEIDERER noch ook TIELE bevredigend uitsluitel. „Natuurlijke wasdom” zegt de handleiding; „de arbeid van den menschelijken geest, om voor de zich meer en meer verhelderende godsdienstige idee een geschikte en volkomene uitdrukking te vinden,” zoo orakelt het in de Hoofdtrekken; de Gifford's definieeren haar met een citaat als „a continuous progressive change according certain „laws and by means of resident forces.” Weten wij het nu? Volstaan dergelijke algemeenheden om een begrip te bepalen, dat de naturalist, de pantheïst, de theïst, ieder in de lijst van zijn eigen wereldbeschouwing plaatst? De ontwikkelingsleer is niet één, maar een Proteus met vele gestalten. Ik kan haar als een „truïsm” voorstellen. MAX MÜLLER heeft eens gezegd: „evolution, if only properly „understood; has always seemed to me a very old friend; it is *history*, or what used to be called *pragmatic history*, under a new

¹⁾ Dit laatste citaat uit artikel Religions in Encycl. Brit.

²⁾ In de toen juist, mede onder zijn redactie opgerichte Jahrbücher für protestantische Theologie.

„name”¹⁾ Ware de zaak zoo onschuldig, waarom er dan zoo fel over gestreden? Wie de geschiedenis van het denken in de halve eeuw die achter ons ligt eenigermate kent, of wie van TIELE's vriend den Edinburghschen denker R. FLINT iets geleerd heeft van de *history of the philosophy of history*, weet dat woorden en definities vaak meer schade dan nut hebben gedaan voor het inzicht in den gang der historie.

Spil der ontwikkelingstheorie is het erkennen en formuleeren der z.g. „wetten van ontwikkeling.” TIELE heeft dit niet verzuimd, integendeel bij herhaling er zijn krachten aan beproefd.²⁾ Laat mij bekennen, dat ik over dat stelletje van wetten: die wet der eenheid des geestes, die wet des evenwichts, die wet van JOHNSON en die wet van TYLOR en hoe zij meer heeten mogen, soms heb geglimlacht. Wat zijn dit eigenlijk? Empirische wetten, d. i. formules voor een onveranderlijk gebeuren? Rationeele wetten, d. i. denknoodwendigheden? Blijkbaar slechts opmerkingen, min of meer juist, min of meer vaag, die „zekere voorwaarden” der ontwikkeling aangeven, werkhypothesen op zijn hoogst, en ook dit eigenlijk niet. Wij vragen dus niet slechts: met welk recht siert men dergelijke opmerkingen op met den naam van wetten? maar: hoe kunnen zij ooit als grondslag of als resultaat eener wetenschap gelden? Zijn er „historische wetten”, dan moet men ze beschouwen in den zin van BUCKLE in zijn *History of Civilisation in England*, dan gedoogen zij ons met zekerheid de toekomst te voorspellen. Hiervan wil evenwel TIELE, die daarenboven sterk hecht aan de „macht van het individu”, niets weten. Als wij zijn wetten in oogenschouw nemen, dan treft ons dat wat er waars in is van zelf spreekt, en 't geen niet van zelf spreekt minder dan half waar is. Hoe kan men b. v. de aardige, veelszins juiste opmerking van TYLOR aangaande „survival and revival”, hetgeen men bij personen en volken „atavisme” noemt, met den naam van wet bestempelen? Dit overerven en opleven van eigenschappen en trekken vertoont zich toch zoo grillig en onzeker, dat de redenen waarom en de mate waarin het plaats grijpt alle nadere bepaling tart. Laat ons dus ideeën, stroomingen in de geschiedenis erkennen, maar niet meenen die in zekere formules te kunnen vastleggen. In dezen is het veilig met ons betreurd medelid Acqvooy te erkennen „dat „er tot heden geen enkele zoodanige wet is ontdekt, en dat die

¹⁾ MAX MÜLLER *Natural Religion* (Gifford Lect. I) p. 257.

²⁾ Het eerst: *Over de wetten der ontwikkeling van den godsdienst*. Theol. Tijdschr. 1874; later ook in de Gifford's en in de Hoofdtrekken.

„wetten wel eens buiten den kring van ons denkvermogen zouden „kunnen liggen, in welk geval er nooit eene door den mensch zal „worden gevonden” ¹⁾.

Deze bewering spruit niet voort uit scepticisme, maar uit het juiste inzicht dat het historisch weten zijn methode niet aan de natuurwetenschappen heeft te ontleenen.

TIELE heeft echter allerminst bedoeld zich door Naturalisten en Positivisten op sleeptouw te laten nemen; zijn Gifford's toonen dit voldoende. Toch heeft hij zijn leer van ontwikkeling en wetten grootendeels aan hen ontleend, waar dan warme waardeering van het eigenaardig godsdienstige en van de rol der persoonlijkheid een tegenwicht aan moet geven. Hoe het een met het ander te rijmen is, blijkt evenwel niet. Heeft hij dus in de Gifford's zijn doel gemist? Ik zou hier noch eenvoudig *ja* noch *neen* op willen zeggen. Men kan niet volbrengen wat men zich voorstelde en toch veel goeds doen, zijn reisdoel niet bereiken en onderweg toch veel schoons genieten. Zou iets van dien aard misschien TIELE overkomen zijn? Daarbij is het ook mogelijk dat wij hem nog meer dank weten voor de treffende bladzijden die hij ons schonk, dan wij zouden doen indien hij ons voor een stelsel had gewonnen.

Zoo is het dan allerminst als een verwijt op te vatten, wanneer wij aan zijn bepaling van het „wezen van den godsdienst” geen groote waarde toekennen. Over dit onderwerp hier te zwijgen ging niet aan, het had voor hemzelf te veel gewicht, en zijn wijze het te behandelen is kenmerkend: meer historisch dan wijsgeerig.

Dadelijk treft ons hier onzekerheid in zijn spraakgebruik. Wie van wezen spreekt is „en pleine métaphysique.” Tegenover metaphysica nu stond hij wel niet afwijzend maar toch wantrouwend. De afdeeling in de Hoofdtrekken die het „ontologisch onderzoek” zal brengen begint met „fenomenologisch-analytisch” te werk te gaan. Immers zal het wezen erkend worden door te vinden wat aan alle godsdiensten gemeen is, dus op den weg der minimaal-definitie.

Voor TIELE is, ook in de Gifford's, het wezenlijke niet anders dan het feitelijk algemeene. Dit kan ons niet verbazen. De historicus wil tot wijsgeerige conclusies komen door het ordenen zijner historische gegevens; wijsgeerige bespiegeling is hem vreemd, hij is er bang voor. Hij moge dan al toestemmen dat voor de wijsbegeerte de „deductieve methode” geldt, ²⁾ hij zelf is te zeer een zoon van

¹⁾ J. G. R. Acquoy, Handleiding tot de kerkgeschiedvorsching en kerkgeschiedschrijving (1894) p. 105.

²⁾ Inl. tot de godsdienstwetenschap (Gifford's) I. 17.

den tijd der inductieve wetenschap om deze metterdaad te verzaken.

Doch wanneer hij nu den godsdienst gaat beschrijven stijgt hij, met een gelukkige inconsequentie, veel hooger dan zijn premissen hem eigenlijk veroorloven.

Dat het wezen van den godsdienst in aanbidding bestaat heeft hij niet na rondvraag bij Eskimo's en Negers vernomen, dit is niet het algemeene maar het hoogste in den godsdienst; het zijn de godsdienstige overtuigingen waarvan hij prediker is geweest die hem dit, buiten zijn wetenschappelijke methode om, hebben geleerd.

Na TIELE's dood zijn allerwege stemmen tot zijn lof opgegaan. Vóór mij liggen eenige brieven van buitenlandsche vrienden en vakgenooten die hem prijzen om zijn philosophisch samenvatten, om zijn historischen tact, om zijnen cyclopedisch weten, om de hooge beschaving zijner humane persoonlijkheid. Geen buitenlander evenwel behoeft ons te zeggen dat TIELE den ouden roem der nederlandsche wetenschap schitterend heeft gehandhaafd.

Het nageslacht zal ziften wat van zijn arbeid ter zijde gelegd is wat blijvende waarde heeft. Een levensbeschrijving in uwen kring moet een eerste poging zijn tot het vormen van een dergelijk historisch oordeel. Iets anders ware onwaardig der nagedachtenis van TIELE, die ook onder ons in eere blijft.

Was vergangen, kehrt nicht wieder;
Aber ging es leuchtend nieder,
Leuchtet's lange noch zurück.

Ik heb gezegd.

P. D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE.